

לתלוש שערה מזקנו של אל-סיד

יחסים מורכבים של מאבק, תחרות והשפעות הדדיות, התנהלו בין שלוש הדתות-התרבויות שהתקיימו בחצי-האי האיברי במשך כשמונה-מאות שנים היסטוריה מסובכת ועשירה זו הולידה, בין היתר, עלילות גבורה והקרבה, מיתוסים ומיתוסים-שכנגד. רון ברקאי עוקב אחר גלגוליו של מיתוס אחד כזה הנסים שנקשרו בדמותו, ובייחוד בזקנו, של האביר הנוצרי בעל הכינוי הערבי, אל-סיד – נסים שהתחוללו לא רק בשדה-הקרב, אלא אף במערכה הדתית לניצורם של הכופרים המוסלמים והיהודים.

שלושה הם גיבוריו של המאמר: אחד אביר, אחד מלך ואחד – זקנו של האביר. הראשון חי במאה האחת-עשרה והשני במאה השלוש-עשרה. האביר, כדרכם של בני מינו, כילה את ימיו בנדודים ובשפיכות דמים. המלך, לעומת זאת, לא היה לוחם דגול וגם לא הצטיין כמדינאי יוצא דופן. שמו יצא לתהילה הודות ללמדנותו ולהשכלתו – וכיהיסטוריון חשוב, כתב המלך את תולדות מעלליו של האביר. השלישי אינו גיבור במובן המדויק של המושג הזקן נעשה לסימנו המובהק של האביר, עד כי לעתים דומה שהוא עיקרו של סיפור העלילה דברי הימים של אותו זקן הגיעו לשיאם בכרוניקה המלכותית, שבהינף קולמוס העניקה לו ממד נסי, כמיטב המסורת הנוצרית.

שמו המקורי של האביר היה רודריגו דיאס דה ביוואר (Roderigo Diaz de Bivar). אין ספק שהוא הנודע מבין הלוחמים שפעלו בימי-הביניים בחצי-האי האיברי. בפרסום שקנה לעצמו במשך מאות שנים הוא מתחרה אפילו בלוחם הצרפתי רולן (Roland), הווסל של קרל הגדול, שהיה גם הוא לאגדה והונצח אף הוא בשיר עלילה (*La Chanson de Roland*). רודריגו הספרדי רכב בראש חבורת לוחמים במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה וחצה את גבולותיהן של ממלכות קסטיליה-לאון ואראגון הנוצריות, בעוד שליטי סרגוסה וולנסיה המוסלמים היו בעלי בריתו.

ישנם היסטוריונים הרואים את עיקר תולדותיו של חצי-האי האיברי בימי-הביניים במפגש שהתקיים בין התרבויות הנוצרית, המוסלמית והיהודית. זו עמדתם של חוקר ספרד בימי-הביניים האמריקני תומס גליק (Glick), של היסטוריון הספרות והתרבות אמריקני קסטרו (Castro), ושל רבים נוספים. ישנם כמובן חוקרים אחרים, החולקים באופן נחרץ על תפישה זו, כמו למשל קלאודיו סנצ'ס-אלבורנוס (Sanchez-Albornoz y Menduina) ותלמידיו. אולם אלה גם אלה מסכימים, כי דמותו של רודריגו דיאס דה ביוואר היא תולדה של אותו מפגש תרבותי-דתי, וכי אישיותו יוצאת דופן אפילו באותו עולם סוגני של אבירים בימי-הביניים.

סוּסו של רודריגו, שלפי סיפורי עלילותיו לא היה מהיר ממנו, נקרא באבייקה (Babieca), שפירושו "טמבל". רודריגו חגר למותניו שתי חרבות, שלהן קרא קולאדה (Colada) וטיסון (Tizón). אלה היו כלי נשק מהוללים שעשו שמות באויביו, מוסלמים ונוצרים כאחד, ושמותיהם

נישאו ברבים כאילו היו יצורים חיים. זמן קצר לאחר שהחל את הקריירה כלוחם זכה האביר לכינוי מחמיא: "קמפאדור" (Campeador, Campeator, Campidoctor), שמשמעו "המנצח בשדה-הקרב". אולם יותר מכול נודע גיבורנו הנוצרי דווקא בשם שבו חברו מילה ערבית ומילה ספרדית: אל-סיד קמפאדור (El Cid Campeador), או סיד שלי (Mío Cid). קל להבחין בהקשר הערבי: המקור הוא "אל-סייד", שפירושו האדון, או "סידי", אדוני. אין ספק, שבמגוון השמות שהוענקו לו בלט דווקא השם הערבי, עד כי המחזאי הצרפתי הנודע פייר קורניי (Corneille) אף הוא קרא למחזה שכתב בשנת 1636, *Le Cid*.

זר התהילה נקשר לראשו של אל-סיד בעיקר בזכות העובדה שכבש מידי המוסלמים את עיר הנמל החשובה ולנסיה. דהיינו, הוא השלים שלב חשוב בתהליך של הרקונקיסטה הנוצרית, שנים ספורות בלבד לאחר שאדונו, המלך אלפונסו השישי, כבש מידי המוסלמים את הבירה העתיקה טולדו (1085). אך אם כזה הוא דימויו ההיסטורי, כיצד אפשר להסביר שהוא נודע ברבים דווקא בשמו הערבי? ובכלל, באילו נסיבות דבק בו הכינוי, עד ששם תואר נעשה לשם פרטי (El Cid)? על-פי אחת הגרסאות המוקדמות, המופיעה באפוס **נעוריו של רודריגו** (*Mocedades de Rodrigo*), הוא קיבל שם זה לאחר שחמישה "מלכים ערבים" (לאמתו של דבר "מלכים" לא היו אלא שליטים של ערים-נסיכויות, הטאִיפות המוסלמיות) פלשו לקסטיליה, שדדו ובזזו ערים וכפרים ולקחו עמם שבויים רבים. האביר הקסטיליאני רדף אחריהם בראש קבוצה של נוצרים חמושים, "היכה בהם ושבה את חמשת המלכים. הוא שחרר את השבויים הנוצרים והחזיר את הרכוש השדוד לבעליו". אלא שכאן, עם הניצחון על המוסלמים, מתבררת גדולת הנפש של הלוחם: "לאחר שהודה לאלוהים על הניצחון, אמר רודריגו, כי אין זה יאה להחזיק מלכים בשבי. הוא שיחרר את חמשת הערבים והרשה להם לחזור לארצותיהם".

המוסלמים, נפעמים מהתנהגותו האבירית, "שיבחו אותו והודו לו, שלחו לו מס עובד והבטיחו שמכאן ואילך הם יהיו לו לווסלים נאמנים". משמעות הדבר, שהוא נעשה לאדונו, אל-סייד בערבית. כך מסכמת כרוניקה מהמחצית הראשונה של המאה השתיים-עשרה את פרשת השמות: "הווסל הנאמן [של אלפונסו השישי], ששמו דיאס דה ביוואר, נקרא בפני הנוצרים קמפאדור, ובפי המוסלמים סידי, אדונו".

בהיסטוריוגרפיה הספרדית המודרנית חלוקות הדעות על דמותו של האביר הקסטיליאני! יש הרואים בו משתף פעולה עם המוסלמים וידידם, ואחרים דווקא מדגישים את השירות הנאמן שעשה לבני עמו ודתו. דומני ששתי התשובות נכונות, והאחת אינה מוציאה מכלל אפשרות את האחרת. אל-סייד פעל בעיצומו של אותו פרק זמן שבו הנוצרים כבשו מחדש את רובו של חצי-האי האיברי מידיהם של המוסלמים. אולם החלוקה למחנות נצים לא הייתה חד-משמעית, ולעתים תכופות היה שיתוף פעולה בין נוצרים למוסלמים, כמעט בכל תחומי החיים. כך למשל, אשתו האהובה של אלפונסו השישי, אדונו של אל-סייד וכובש טולדו, הייתה זיידה, בתו המוסלמית של השליט אבן עבאד. בעקבות אלפונסו אימצו לעצמם גם שליטים אחרים את התואר "מלך שלוש הדתות", או "קיסר שלוש הדתות". יתר-על-כן, לא תמיד נחלקו הבריתות הפוליטיות והצבאיות בחצי-האי האיברי על-פי השתייכויות דתיות או נאמנויות קהילתיות מהתיעוד בן-הזמן אפשר ללמוד על אבירים נוצרים ששירתו בצבאות המוסלמים וכך גם למצוא לוחמים מוסלמים בצבאות הנוצרים.

מעטים האישים בימי-הביניים שעליהם כתבו חיבורים היסטוריים ושירי עלילה כה רבים כמו

על אל-סיד. סמוך למותו כתבו עליו שני היסטוריונים מוסלמים, ושניהם שמו להם למטרה להציג דמות שונה מזו שהצטיירה בספרות הנוצרית, לסתור את הדימוי האבירי של הגיבור הנוצרי ולהציגו כאויב האסלאם. אחד מהם, אבן שַׁנְטְרִיני, תיאר בפירוט את מעשי האכזריות שביצע לכאורה אל-סיד בעת כיבוש ולנסיה וחרף את משפטו "היה כלב מכלבי הנוצרים ששמו רודריקו ומכונה אלקמפאדור".

שני מקורות נוצריים, שנכתבו גם הם זמן קצר לאחר מותו של אל-סיד, הוקדשו לו בשלמותם והם המפורטים ביותר: הראשון הוא כרוניקה לטינית, **ההיסטוריה של רודריגו המצביא** (*Historia Roderici Campi Docti*), נכתבה על-ידי כומר שהתלווה אל האביר במסעות המלחמה שלו, ולטענתו היה עד ראייה לכל פועלו של האביר, האחר והמפורסם יותר הוא שיר העלילה **האפוס של סיד שלי** (*El Cantar de Mio Cid*), שנכתב בדיאלקט הספרדי (Romance). רוב חוקרי האפוס מסכימים, שהוא חובר סמוך לשנת 1140 וכי מחברו היה נוצרי מקורב לגיבור; אולם, לפני כשנתיים ראה אור מחקר חדש, מקיף ומעמיק, פרי עבודתה של ההיסטוריונית דולורס אוליבר פרס (Oliver Pérez), ובו היא העלתה טענה מפתיעה: לגרסתה, שיר העלילה הזה חובר בשעה שגיבורו היה עדיין בחיים, כנראה באמצע שנת 1095, דהיינו כשנה לאחר שכבש את ולנסיה. והמדהים מכול: הוא לא נכתב על-ידי מחבר נוצרי, כפי שמקובל היה לחשוב, אלא בידי אל-ווקשי (Alhuacaxi) המוסלמי, שהיה ידיד קרוב של אל-סיד. עוד גורסת אוליבר פרס, שחלקיו העיקריים של האפוס נכתבו תחילה בערבית מדוברת, שהייתה מובנת לחלוטין לגיבורנו, ורק בשלב מאוחר יותר תורגמו לדיאלקט הספרדי (אגב, האפוס תורגם פעמיים לעברית: התרגום הראשון, מחורז ונאמן מאוד למקור, נעשה על-ידי משה אטיאש וראה אור בירושלים בשנת 1968; התרגום השני, בפרוזה שאינה עוקבת ממש אחר שפת האפוס ומקצביו, נעשה לאחרונה על-ידי אריה סתיו ויצא לאור בתל-אביב בשנת 2008).

ההיסטוריה של רודריגו המצביא והאפוס המחורז סיד שלי הם שני המקורות שתרמו יותר מכול להפצת סיפורי הגבורה של אל-סיד. הם גם תרמו להנחת היסודות להתפתחות המיתוס של האביר הקסטיליאני ביצירותיהם של היסטוריונים ומשוררים ספרדים שהמשיכו לתאר את מעלליו בלטינית ובלשון המדוברת. מגמה זו הגיעה לשיאה במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, שעה שהמקורות השונים התנקזו אל היצירה ההיסטורית המונומנטלית **הכרוניקה הכללית הראשונה של ספרד** (*Primera cronica general de España*) והתמזגו בה.

חיבור זה, אשר העמיד את חצי-האי האיברי במרכזה של ההיסטוריה העולמית, היה פרי יוזמתו של המלך אלפונסו העשירי, שמכונה "החכם" (Alfonso X el Sabio), והוא הגיבור השני במאמר זה. "קיסר התרבות" – כפי שהכתיר אותו ההיסטוריון בן-זמננו, רוברט ברנס (Burns) – שלט בקסטיליה-לאון בין השנים 1252 ל-1284, וכאמור, אמנם לא היה מצביא מצטיין, אך הטביע את חותמו בהיסטוריה של המלכויות הנוצריות של ספרד באופן משמעותי ביותר.

מפעל החיים של אלפונסו העשירי היה הפיכת הרומנסה, השפה המדוברת בפי העם, לשפת הכתיבה העיקרית בארצו. עד לימיו, בקסטיליה-לאון, כמו בשאר חלקי אירופה, גם אדם שהכיר את צורת האותיות של האלפבית הלטיני לא נחשב בהכרח למי שיוודע לקרוא הסיבה לכך הייתה נעוצה בעובדה, שרובם המכריע של החיבורים נכתבו בלטינית, שפתה

של הכנסייה הקתולית, וידיעת שפה זו הייתה אפוא תנאי הכרחי לקריאה. אלפונסו החכם, בצד פעילותו להקמתן של האוניברסיטאות הראשונות בממלכתו, החליט לשנות מצב זה מן היסוד והשקיע את עיקר מאמציו בהשלטת השפות המדוברות כשפות כתיבה.

הפעולה הנרחבת ביותר שעשה המלך להשגת יעד זה הייתה עידוד התרגום, מלטינית ומערבית לספרדית של ימי הביניים, של מכלול חיבורים בתחומים השונים של המדע: פילוסופיה, רפואה, אסטרונומיה, אסטרוולוגיה, מתמטיקה ועוד. מלאכת התרגום המורכבת הוטלה ברובה על קבוצה קטנה של מלומדים יהודים. חיבורים מקוריים שחוברו מאז ואילך בכל ענפי המדעים נכתבו לרוב גם הם בשפה המדוברת.

אלפונסו העשירי חלם גם על אחדות פוליטית של חצי-האי האיברי, בהנהגתה של קסטיליה, כמובן. לשם כך הוא הורה לכמה מומחים בתחום המשפט ליצור קורפוס חוקים שנועד להיות מיושם בכל רחבי ספרד. ספר זה נכתב גם הוא בשפת העם, בשבעה חלקים, ומכאן שמו: *Las Siete Partidas*. בין היצירות הבולטות פרי עטו של המלך החכם כלול מחזור שירים שנקרא **שירי מריה הקדושה** (*Cantigas de Santa Maria*). שירים אלה, שנכתבו בלשון המדוברת של חבל גליסיה, פופולריים עד היום בקרב חובבי המוסיקה העתיקה, והם מתארים נסים שעשתה אמו של ישו לנוצרים, יהודים ומוסלמים.

לצורך כתיבת חיבורו ההיסטורי שימשו את אלפונסו החכם מקורות רבים ומגוונים החל במיתולוגיה היוונית ובסיפורי המקרא ועד לספרות ההיסטורית והאפית שנכתבה במרוצת מאות השנים בחצי-האי האיברי. ובאשר לאביר, גיבורנו, **הכרוניקה הכללית הראשונה של ספרד** הקדישה לו מקום חשוב, מעבר לכל התייחסות לאישים בולטים אחרים בהיסטוריה של הארץ. יתרה מכך, אפשר לומר, שהמלך המחבר תרם אולי יותר מכל אדם אחר להפיכת הסיפור ההיסטורי של אל-סיד לסיפור בעל סממנים מיתולוגיים מובהקים. בין הסממנים האלה בולט הזקן של אל-סיד. לזקן מוקצה אמנם מקום של כבוד גם באחדים מהחיבורים האחרים כך למשל, הוא מוזכר בשיר העלילה **סיד שלי** עשרים וארבע פעמים; אולם בחיבורו של המלך אלפונסו מתעלה זקנו של האביר מעבר לממד האנושי ומקבל משמעות נסיית

תפקידו של הזקן במערכת הכוחות החברתית-הפוליטית ההיספנית מתבהר כבר בתחילת דברי ימיו של אל-סיד כווסל של המלך אלפונסו השישי! בקרב קצר שניהל בשם אדונו ניצח את צבא אויביו שהיה מורכב מלוחמים מוסלמים ונוצרים. כיאות לאביר רחב-לב שחרר אל-סיד את האבירים הנוצרים, אך עשה זאת רק לאחר שתלש'ש במו ידיו את זקנו של מנהיגם, הרוזן גרסיה.

התנהגותו של אל-סיד נבעה מן הסתם מתפישה שמצאה את ביטויה גם בדברים שכתב כבר אוגוסטינוס הקדוש: "זקן משמעו גברים חזקים; זקן פירושו גברים בימי עלומיהם, בעלי עוצמה. לכן, כאשר אנו מתארים גברים שאלו הן תכונותיהם, אנו אומרים: גבר זה הוא מזוקן". במילים אחרות, האביר הקסטיליאני ביקש לבטל את עוצמתו ואת גבריותו של הרוזן גרסיה יריבו תלישת הזקן בידי אויב, שלא כמו גילוחו על-ידי האדם עצמו, מביעה לא רק השפלה של המנוצח, אלא גם כניעה וצייתנות שלו למנצח. זו הסיבה לכך, שהחוקים בימי הביניים המוקדמים אסרו על גילוח זקנו של הזולת ואפילו על משיכה בשערותיו – והקנס על מעשה מעין זה היה גבוה ביותר.

לא חלף זמן רב מאז שאל-סיד השפיל את יריבו באמצעות תלישת שערות זקנו וכבר החל הוא עצמו לטפח זקן משלו. הנסיבות היו מיוחדות במינן ובעטיין הופך סיפורו של הווסל הנאמן לעלילה דרמטית מורכבת: אדונו הראשון של אל-סיד היה סנצ'ו, מלך קסטיליה. בעיצומה של מלחמת אחים נרצח זה בעורמה בעת הקרב על העיר סמורה (Zamora). האביר הנאמן חשד, שידו של אלפונסו השישי, מלך לאון, אחיו של סנצ'ו, הייתה במזימה, ועל-כן סירב להישבע לו אמונים כיורשו החוקי של סנצ'ו. ללא מורא עמד האביר בפני המלך ואמר:

אדון, כמה אנשים הנוכחים כאן רואים אותך וחושדים, כי בעצתך בא המוות על אחיך דון סנצ'ו, אבל איש מהם אינו מעז לומר זאת. ואני אומר לך, כי עד שלא תנקה את עצמך מהחשד כחוק, לעולם לא אנשק לידך.

המלך הפגוע מצא הזדמנות להשיב לאל-סיד כגמולו על העלבון שעלב בו בפומבי ופרסם צו המורה לו לעזוב את תחומי הממלכה תוך תשעה ימים. האפוס מספר, שהאביר המושפל שנשלח לגלות החליט להשיב את כבודו באמצעות מה שנראה בעיניו כסמל של הגבריות והגאווה: הוא נשבע קבל עם ועדה לגדל זקן שלא יעלו בו תער ומספריים איש לא יעז לתלוש ממנו שערה, והוא יהיה נושא לשיחה ולהתפעלות של נוצרים ומוסלמים כאחד. "הזקן הפורח" כך נדר מיו סיד קמפאדור, יסתעף, יתעבה, יצמח ויתארך עד שהוא יוכל לחזור למולדת ואמנם, שער הלחיים גדל ונעשה הסמל הבולט שציין את כבודו של האיש אשר אצילים בני מעמדו והמלך אלפונסו, אדונו, עמלו להשפילו. הביטוי "זקן פורח" (*barba florida*), שמופיע בטקסט של האפוס ובמקורות המאוחרים יותר, מזכיר את זקנו של שרלמן (Charlemagne), הוא קרל הגדול מלך הפרנקים. כך הוא תואר **בשירת רולן**: "לבן היה זקנו ופורח שערו [...]" ("*Blanche ad la barbe et tut flurit le chef...*").

מן הדין לציון, כי בשונה מהמקרה של אל-סיד, תיאור זה של זקנו של שרלמן הוא דמיוני לחלוטין. המחבר של שיר העלילה הצרפתי מתייחס לפלישת קרל הגדול לספרד בשנת 778, כשהיה בן שלושים וחמש שנים בלבד וטרם זרקה שיבה בשערך ובביוגרפיה של קרל הגדול, שאותה כתב איינהרד (Einhard) איש חצרו, יש תיאור פיסי מדוקדק של המלך הפרנקי ואין בו כל זכר לזקן. מקורות מגוונים מצביעים על כך, שבאותה תקופה נהגו אצילי המלוכה הקרולינגית לגדל שפמים ולגלח את זקנם.

אל-סיד עצמו מתגלה בפני הקורא כמי שהיה מודע לחשיבות ההולכת וגדלה של זקנו ואין הוא מחמיץ כל הזדמנות להציגו לראווה, ללטפו ולטפחו, ובעיקר לדבר בשבחו. ידו נמשכת לאסופת השיער הזו בעיקר ברגעים של התרגשות גדולה. הוא והזקן נעשו במהרה לשתי ישויות בלתי-נפרדות, וכך יש להבין את דבריה של חימְנָה אשתו, כשיצא לגלות מקסטיליה בפעם הראשונה (מתוך שלוש פעמים) והלך למנזר סן-פדרו שבקרדניה (Cardena) כדי להיפרד ממנה ומשתי בנותיהם: "עשה עמנו חסד, הוי סיד שלי, שנולדת בשעה טובה, ועכשיו גורשת מהארץ בגלל חורשי רעה. עשה עמנו חסד סיד שלי, בעל הזקן המגודל, ועוז לנו עצה בשם אהבת מריה!".

חימנה מתייחסת בדבריה לשני הסימנים המובהקים ביותר שצינו את בעלה במגוון המקורות ההיסטוריים של ימי-הביניים. האחד אסטרונוגי, "זה שנולד בשעה טובה" ("*que en buena hora nació*"), ביטוי שמופיע תכופות באפוס **סיד שלי** ומתייחס למצב הכוכבים בשעת לידתו של האביר, האחר הוא הזקן, שבלט יותר מכל שאר תכונותיו הפיסיות. שֵׁעַר הלחיים וקונסטלציית הכוכבים בשעה שהגיח לאוויר העולם יעמדו לו מכאן ואילך נגד כל

דורשי רעתו ויהיו האמצעים שבעזרתם יגבר על העוול שנעשה לו

על מנת להבין את השתלשלות העניינים והמעמד העל-טבעי שביקשו המחברים השונים לייחס לאל-סיד, יש לציין, כי לא רק הכוכבים עמדו לצדו של הגיבור. המקורות מחברים בינו לבין גבריאֵל, המלאך החשוב שבין משרתי האל. גבריאֵל הופיע בחלומו ערב צאתו לגלות ואמר לו: "רכב, אל-סיד. רכב והיה לוחם טוב, כי מעולם לא נראה במקום זה גיבור כמותך רוכב על סוס. בכל שנות חיך תדע רק טובה!".

האפוס שנקרא **נעוריו של אל-סיד** מצביע על הקשר הקרוב שהיה לאביר עם לזרוס הקדוש, הודות לרוחב-הלב שגילה כלפי אדם מצורע שבו נתקל בדרכו בשעה שהכול נרתעו מפניו, רודריגו הציל אותו מטביעה בביצה, אכל אתו מצלחת אחת ואפילו ישן עמו באותה המיטה. למחרת אמר לו האיש:

אני לזרוס הקדוש [הממונה על המצורעים]. רוצה אני שתדע, כי אני הוא המצורע שבו טיפלת בחסד וברחמים. באתי לבשר לך, כי האל ישיב לך כגמולך: בכל שתשלח ידך, בקרב או בכל מעשה אחר, תזכה בהצלחה גדולה. שמך יינשא לתהילה וליראה בין ערבים ונוצרים כאחד. לעולם לא יעלה בידי אויבך לפגוע בך, ותמות בשלווה על מיטתך אפוף תהילה, תמיד מנצח, לעולם לא מנוצח!

התגלויות כאלו של דמויות קדושות בפני הקמפאדור נועדו לרמוז על העתיד הצפוי לו עצמו כמחולל נסים, עתיד הקשור באופן אמיץ לזקנו. אולם עד שיתרחש אותו הנס, הוסיף הזקן לצמוח ולמלא תפקיד מרכזי בעלילותיו של הגיבור.

תקצר היריעה מלספר את כל קורות זקנו של אל-סיד ופעולותיו בעתות משבב. נסתפק אפוא בשני אירועים מרכזיים: האחד כללי, או "לאומי", והוא המערכה הצבאית על העיר ולנסיה; האחר בעל אופי משפחתי, ועיקרו דו-קרב שאליו יצא כדי להגן על כבודן של שתי בנותיו, לאחר שבעליהן, הנסיכים מקריון (Carrión), חיללו אותן.

המערכה על ולנסיה

בזכות המערכה על ולנסיה, שהייתה עיר מוסלמית חשובה, נרשם שמו של האביר רודריגו דיאס מביוואר באותיות זהב בספרי ההיסטוריה של חצי-האי האיברי, למן המאה השתיים-עשרה ועד עצם היום הזה. אמת, הוא כבש אותה בסערה, אולם יש לזכור, כי הנוצרים בהנהגתו החזיקו בעיר נמל זו לזמן קצר בלבד, בין השנים 1094 ל-1099. אף-על-פי-כן, "הישג" זה נחשב כמהלך חשוב בתולדות הרקונקיסטה הנוצרית-הספרדית בשל שתי סיבות עיקריות: ראשית, כיוון שנטו לראות בו המשך לכיבוש טולדו, עיר הבירה הנוצרית עתיקת-היומין, בידי המלך אלפונסו השישי; שנית, בזכות העובדה, שהלוחם הקסטיליאני הצליח להביס, לפחות באופן זמני, את המוראבטון – שושלת פונדמנטליסטית שפלשה לחצי-האי האיברי מצפון-אפריקה, השתלטה על ספרד המוסלמית ונעשתה ליריב המר של הנוצרים.

בתיאור הקרב על ולנסיה מתוארות תהפוכות העתים על-פי גורלם של זקנים, זקנו של אל-סיד מחד גיסא וזקנם של יריביו המוסלמים מאידך גיסא

הקרב התחולל בגני הירק ובמטעים המקיפים את העיר, ובסופה של המערכה

האביר, שזקנו הלך וגדל, גילח את זקנם של הערבים [...] היה זה יום שמחה לכל הנוצרים, והם פצחו בתרועות הלל לאל-סיד רוי [צורת קיצור לשם רודריגו] דיאס, שנולד בשעה טובה. הם אמרו: כמה יפה צימח זקנו, וכמה מאושר היה לראות את שערותיו מתארכות מיום ליום!

ניצחונו של אל-סיד ממוקד בזקן ומסומל על-ידו: בשעה שזקנו שלו עולה כפורח, כאות לתבונתו ולעוז רוחו, הוא הותיר את המוסלמים המנוצחים גלוחי-לחיים. האביר העשוי ללא חת לא הסתפק בהישג הצבאי, אלא טרח להטביע בפני אויביו את אות התבוסה וההשפלה על-ידי הסרת זקנם. מכל קריאות השמחה על הניצחון ומכל דברי ההלל למצביא שנשמעו ממחנה הנוצרים, בחר מחבר הכרוניקה להביא בעיקר את הדברים שנאמרו לתפארת זקנו של אל-סיד. המצביא הנוצרי מצדו, ענה להם באותו מטבע: הוא מזכיר שוב לאנשיו את גלותו ואת השבועה שנשבע להתנזר מגילוח עד שישוב למולדת: "בשם האהבה למלך אלפונסו, שגירש אותי מארצו, לא יעלו בזקני תער או מספריים, לא תגולח ממנו אפילו שיערה אחת, ועל כך עוד ירבו לספר נוצרים ומוסלמים".

לאחר כיבושה של ולנסיה והדיפת המוראבטון משל אל-סיד בעיה. האפוס מתאר את דמותו העטויה גלימה מבד עדין שמושכת את עינם של התושבים, אך במיוחד הוא מציין את זקנו, שהיה ארוך מתמיד. אנשי ולנסיה, נוצרים ומוסלמים, צפו באדונם בהערצה, רוכב על באבייקה, הסוס שהיה למפורסם בסוסי ספרד. עתה, לאחר שקיבל היתר לכך ממלכו, אלפונסו השישי, יכול היה הגיבור להביא אליו את משפחתו. המשימה הלא-פשוטה הוטלה על ידידו הקרוב, מוסלמי ושמו אבנגלבו (Abengalbon). לאחר שהגיעה משפחתו של האביר לוולנסיה גדלה גם תחושת האחריות שלו. לא פעם, כך מספר המשורר, פחדו הנשים מחילות המוראבטון שהתקרבו אל העיר. אך האביר נהג להרגיע אותן בליטוף זקנו ובתפילה לאלוהים ולבתולה מריה. "הנשים הודו לאל-סיד בעל הזקן הארוך, ביודען, כי כל עוד נשמה באפו, הן לא תדענה פגע ומחסור".

בסערת העימות עם הגרוע שבאויביו, שליט המוסלמים שברח משדה-הקרב, קרא עליו האביר תיגר באמצעות זקנו: "חזור לכאן בוקאר (Bucar)", הוא קרא, "כי כבר חצית את הים! בוא לפגוש את אל-סיד בעל הזקן הגדול ונברך כיאות איש את רעהו!" זקנו של הנוצרי ניצח בסופו של קרב את הזקן של המוסלמי, ואל-סיד היכה במלך מרוקו בשתי חרבותיו, קולאדה וטיסון, וביתר את גופו לנתחים-נתחים.

המערכה על כבוד המשפחה

הצלחתו הצבאית המזהירה של האביר בכיבוש עיר הנמל המוסלמית והחזקתה, שינתה את מעמדו בחצר הקסטיליאנית שממנה גורש. אין ספק, שהשיפור נבע גם מכך, שהוא טרח לשלוח לאדונו המלך חלק גדול מהשלל שלקח בעקבות ניצחונו על המוראבטון הנסיכים מקריון, שני אחים שהשתייכו לאצולה ונמנו עם שונאיו של אל-סיד, שינו את עמדתם כלפיו נוכח היוקרה שרכש הקמפאדור, ובייחוד בזכות העושר שצבר. הם פנו אל המלך וביקשו ממנו שיסייע להם להשתדך לדוניה סול ולדוניה אלווירה, שתי בנותיו של אדון ולנסיה. המקורות ההיסטוריים רומזים בבירור על כך, שאל-סיד הסתייג מהנישואים המוצעים ואף נרתע מהם. אולם, כיוון שאדונו, אלפונסו השישי, המליץ עליהם בחום, לא נותרה לו ברירה אלא לקבל את הדין, בייחוד לאור העובדה שיחסיו עם המלך היו בעייתיים מלכתחילה.

חששותיו של אל-סיד בדבר אופיים המפוקפק של חתניו התאמתו לחלוטין השניים התגלו כפחדנים ונוכלים. הם נחשפו במלוא עליבותם בעת המערכה נגד מלך מרוקו, שליט המוראבטון, שתקף את חומות ולנסיה. עוד בטרם החל הקרב נמלטו הנסיכים מן המערכה, ואל-סיד עם אנשיו עשו מאמץ גדול להסתיר את התנהגותם המבישה.

כואב ודואג, ובניסיון נואש לעודד את רוח הלחימה של חתניו, העניק להם אל-סיד את שתי חרבותיו האהובות. (על-פי הגרסה באפוס ניתנו להם החרבות בהשאלה, ואילו הכרוניקה של אלפונסו החכם קובעת שניתנו במתנה). האביר גילה גדלות נפש ואפילו נעתר לבקשתם והרשה להם לעזוב את ולנסיה בלוויית שתי בנותיו האהובות ולחזור למחז מולדתם, קריון.

שפלותם הגדולה של שני האצילים התגלתה במלואה במהלך אותו מסע כשהגיעו לפסגת הר גבוה, מוקפים בעצים ובעננים, תקפו דון דייגו ודון פרננדו את נשותיהם: הפשיטו אותן מבגדיהן, כבלו אותן בחבלים, היכו אותן ושדדו כל דבר ערך שהיה ברשותן. שתי הנשים האומללות ניצלו בזכות אבנגלון, חברו המוסלמי של אל-סיד. הערבי, שחשד בפושעים ועקב אחריהם, הצליח להושיע את האומללות ולהחזירן אל בית אביהן בוולנסיה זקנו המושלם של האב הדואב שב למלא את ייעודו: הוא מסמל הדרת-כבוד ומשקל-נגד למעשה הבוגדנות, ההשפלה והפגיעה במשפחה. בהמשך העלילה, גם עשיית דין הצדק מתמקדת בזקן.

כששמע האביר על מר גורלן של בנותיו הוא שקע בהרהורים שעה ארוכה לאחר מכן החזיק בזקנו והצהיר: "יבורך ישו הנוצרי אדון העולם! [...] בזקני אני נשבע, שאיש לא יעז לתלוש ממנו שיערה, בייחוד לא האנשים הללו שהרשיתי לשתי בנותי להתחתן אתם!".

לעתים קרובות חוזרות הכרוניקות על תיאור זה של אל-סיד המלטף את זקנו או מחזיק בו בידו הימנית ונשבע את השבועה. התופעה אינה יוצאת דופן. עדויות לא מעטות, בכתב ובצירוף, מראות שהיה זה נוהג נפוץ בימי הביניים בקרב גברים מגודלי זקן, בתרבויות המערבית והמזרחית כאחת. ברור לכול, שהנסיכים שנמלטו לביתם בקריון לא היו יכולים לנגוע בזקנו של אל-סיד, ודאי לא לתלוש ממנו שיערה. לזקן, אם כן, יש כאן תפקיד חשוב, דומה לזה של חפץ קדוש כגון כתבי הקודש או שריד של קדוש, שבו נוגעים ונשבעים ("בנקיטת חפץ"). המשתתפים בדרמה יודעים, שתהליך הנקמה ומחיקת ההשפלה אינם יכולים להיעשות באופן מאולתר. הצדדים היריבים מחויבים לקוד ההתנהגות הפאודו-וסלי, ועל-כן הם כפופים לרצונו ולשיפוטו של אדונם, הרי הוא המלך אלפונסו השישי. אל-סיד שלח את אחד מהווסלים שלו אל המלך, ולאחר שזה שמע את פרטי האירוע, ציווה לכנס את המועצה שלו בעיר טולדו והזמין את שני המחנות הנצים להתייצב בפניה.

כניסתו של אל-סיד לאולם המועצה הייתה מרשימה אף מזו של המלך, ומובן שלזקנו נועד תפקיד מרכזי במעמד הנכבד. הוא רכב בראש אנשיו, שלבשו את מיטב מחלצותיהם והסתירו מתחת להן חרבות חדות-להב; "לראשו הייתה כאפייה גדולה שכיסתה את גב סוסו, וזקנו הארוך והעשוי היטב היה קשור בסרט". זו הפעם האחת והיחידה בסיפור כולו, שבה הזקן מתואר כאמצעי קישוט שנועד להרשים את הנוכחים. אין תמה אפוא, שכל הנוכחים – המלך, הרוזנים וחבר השופטים – קמו על רגליהם כשנכנס האביר לאולם.

התביעה הראשונה של אל-סיד מהחתנים הבוגדניים הייתה, שיחזירו לידיו את שתי החרבות, טיסון וקולאדה. הנסיכים חשבו, כי בכך יסתיים הסכסוך ולכן החזירו את החרבות ללא דיון

וויכוח. אולם בעיני האביר "שנולד בשעה טובה" לא הייתה זו אלא פתיחה, וזקנו נקרא שוב למערכה. הוא ליטף אותו ואמר: "בשמו של הזקן הארוך הזה, שאיש לא תלש ממנו מעולם אפילו שערה, לא נותר לי עתה אלא לנקום את השפלתן של דוניה אלווירה ודוניה סול".

כשם שהאביר הקסטיליאני דרש נקמה ועשיית צדק בשמו של זקנו, כך גם יריביו העמידו את הזקן במרכז התקפת-הנגד שלהם ודיברו בגנותו. לפי הכרוניקה הכללית של המלך אלפונסו החכם, קם דודם של הנסיכים, הרוזן גרסיה, שונאו של אל-סיד זה שנים, על מנת לשאת נאום נלהב כסנגור לחתנים:

עשה עמי חסד, המלך הנעלה בכל ספרד, במה יתרברב זה אל-סיד – יושב בכיסאו כחתן בזקנו הארוך שגדל פרא, מטיל אימה ומורא על כל הבריות. יחדל להציק לאנשי מעלה כרוזנים אחייני.

בפעם הראשונה בכרוניקה, ובמהלך הדרמה כולה, מוצג הזקן באור אחר. עד למעמד זה הרבה הכרוניקאי לדבר בשבחי הזקן, ושם את הדברים בפיו של אל-סיד. כאן אויבו של האביר מייצג את העמדה המנוגדת: בעיניו גידול שער-הלחיים אינו הולם בני תרבות, וזקנו של אל-סיד משקף ומשרת את הנטיות התוקפניות של בעליו. אולם עד מהרה מתברר, שמתקפה זו נגד הגיבור וזקנו הייתה אמצעי ספרותי, שנועד להוסיף דברים בשבח הזקן המפורסם ביותר בחצי-האי האיברי. הכרוניקה ממשיכה לספר, כי אחיינו של אל-סיד, פרו ברמונדס (Pero Bermudez), שנודע בכינוי "האילם", קם ממקומו, ניגש אל הרוזן ובמכת אגרוף הפילו ארצה. אז פתח האילם את פיו ואמר לרוזן גרסיה: "אין אתה אלא פה, שאלוהים לא נתן בו מעולם דברי אמת. איך תעז לחרוץ לשון ולדבר רעה בזקנו של אל-סיד? הרי זקנו מכובד ומהולל בפי כול. מעולם לא הובס ולא הושפל". האילם הזכיר לגרסיה אירועי עבר, שבהם הוא ומאה מאנשיו נוצחו על-ידי אל-סיד, והרוזן עצמו נפל בשבי והושפל: "האבירים תלשו את שער זקנך, ואפילו אני, הניצב כאן מולך, משכתי בזקנך".

על-פי גרסת האפוס היה זה רודריגו דיאס דה ביזואר עצמו שקם להגן על כבודו, ואפשר כבר לנחש, כי גם עיקר דבריו התרכזו בזקן:

השבח לאל אדון שמים וארץ. אני מטפח את זקני ולכן
כה ארוך הוא. אילו טענות לך, הרוזן, נגד זקני? אף
בן-אנוש, נוצרי או מוסלמי, לא פגע מעולם בזקני. וגם עכשיו אין בכוונתי לתת לך,
או לנסיכים חבריך, לתלוש ממנו ולו שערה אחת!

לאחר ההתנצחות המילולית הגיע תור המעשים. בהתאם לחוק שהיה מקובל ברוב מלכויות אירופה בימי-הביניים, קבע אלפונסו השישי, כי את ההכרעה בסכסוך בין אל-סיד לחתניו, הנסיכים מקריון, יש להפקיד בידי אלוהים. משפט האל באותם ימים התקיים באמצעות דו-קרב. ואמנם, מיד התקיימו שלושה קרבות של אבירים רכובים על סוסים נוכח הנאספים שלושה לוחמים ייצגו את אל-סיד והם נלחמו, כל אחד בתורו, נגד שני האחים מקריון ונגד הרוזן גרסיה פטרונו ואויבו של הקמפאדור משכבר הימים. נציגיו של האביר ארוך-הזקן ניצחו בשלוש המערכות. משפטו של בורא עולם נערך לנגד עיני המלך אלפונסו השישי וחצרו צדקתו של אל-סיד יצאה לאור והתבררה עליונותו המוסרית.

בין המקרא להשפעה אסלאמית

זקנו של אל-סיד מלווה בנאמנות את עלילותיו של האביר מממלכת קסטיליה בכל המקורות ההיסטוריים, החל באפוס **סיד שלי**, עבור דרך רוב הכרוניקות שבהן הוא מככב וכלה בהיסטוריה הכללית של ספרד, יצירתו של המלך אלפונסו העשירי. אלא שבזו האחרונה הזקן המפורסם גדל ומתעצם לממדים מיתולוגיים. הוא מחולל נס!

מדוע נמשך כך אלפונסו החכם אל זקנו של אל-סיד? בחיפוש אחר תשובה היינו יכולים להרחיק לכת עד המקרא. עיון בכתביו השונים של מלך קסטיליה-לאון מעלה, שהייתה לו בקיאות מופלגת בכתבי הקודש, היהודיים והנוצריים כאחד. לכן אפשר להניח, כי הכיר את צו התורה לגידול הזקן: "ולא תשחית את פאת זקנך" (ויקרא יט, 27). ובאשר למשמעות המיוחסת לקיצו של הזקן בידי אויב, מיד עולה בדעתנו הסיפור המקראי המאלף על המעשה שעשה חנון בן נחש, מלך עמון, בעבדי דוד, כשרצה להשפילם ולבזות את מלכם:

ויגלח את חצי זקנם ויכרות את מדויהם בחצי עד שתותיהם וישלחם ויגדו לדוד וישלח לקראתם כי היו האנשים נכלמים מאד ויאמר המלך שבו בריחו עד יצמח זקנכם ושבתם.

(שמואל ב י, 4-5)

האם המקרא בלבד, או בעיקר, הוא שהיה לנגד עיניו של המלך ההיסטוריון? מאמרו של רוברט ברטלט (Bartlett, ראו לעיל בגיליון זה), מדגיש את העובדה, ששער הראש והזקן בימי הביניים, וגם במקרים רבים בימינו, שימש להבחנה בין מינים, גיל, מעמד חברתי והשתייכות לקבוצה אתנית-תרבותית או אף דתית. עם זאת אין ספק, שהיחס אל גידול הזקן ואל גילוחו המלא או החלקי אינו נתון קבוע, אלא הוא בבחינת אופנה משתנה בהתאם לזמן ולמקום. כך סבר גם בורקאר (Burchard), אב-המנזר בלוו (Bellevaux), שבמחוז בזנסון (Besançon) בצרפת. באמצע המאה השתיים-עשרה הוא כתב ספר להצדקת הזקן (*Apologia de Barbis*) בשביל האחים-הנזירים במנזר רוזייר (Rosière). המחבר היה מודע היטב להיבט האופנתי של הזקן, ואלה דבריו:

אומר אני לכם דברים אלה, כי חילופי העתים מחייבים שינוי המנהגים, ומשמעויות השינויים והסיבות למשמעויות מצויות בבני-האדם ובסיבות עצמן. וכיוון ש"לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים" [קהלת ג, 1], ודברים שונים נושאים חן בעיני אנשים שונים ודברים מסוימים מתאימים לאנשים מסוימים, כי כן יש עת לגדל שיער וזקן ויש זמן לקצצם ולגלחם.

מה, אם כן, הייתה האופנה המקובלת במלכות קסטיליה-לאון בתקופה שבה אלפונסו העשירי שכתב את ההיסטוריה של אל-סיד? ברטלט מראה באופן משכנע, שהמנהגים הנוגעים לגידול שיער וזקן באירופה המערבית בימי הביניים היו שונים בתכלית מן המנהגים במזרח, הנוצרי והמוסלמי כאחד. אנשי הכהונה ובני אצולה במערב הלטיני העדיפו לגלח את לחייהם, בעוד גידול הזקן שלט בחיי הגברים במזרח, אנשי כנסייה וחילוניים כאחד.

לעניין זה חשובה עדותו של ויליאם, בישוף העיר צור (1130-1185), היסטוריון צלבני חשוב שהכיר היטב את המזרח ואת אורחותיו:

מנהג הוא בין עמי המזרח, יוונים ובני אומות אחרות, לגדל את זקניהם בהקפדה רבה ובדאגה גדולה, ולהעריך תלישת שיער אחת ממנו כבושה והשפלה שאין לה

תקנה, תהא הסיבה לדבר אשר תהא.

באירופה הלטינית, לעומת זאת, היה קיצוץ הזקנים או גילוחם המלא מנהג נפוץ בין אנשי הכנסייה, האצולה והעירוניים. יתרה מכך, הזקן היה גם סימן להבחנה בין נוצרים ליהודים, וזקנם של האחרונים תואר לרוב בלגלוג כ"זקן תיש". כך גם נתפשו המוסלמים שחיו בחצי-האי האיברי. אלפונסו העשירי עצמו כתב עליהם: "אלה הם אנשים דוחים, מכוערים ומזוקנים". אך בכך לא היה די. חוקים שהתקבלו בימיו של המלך החכם אילצו את המוסלמים לגזור את שער ראשם בעיגול ולגדל זקנם "כפי שמורה להם תורתם". האיסור על המוסלמים לגלח את שער-הלחיים לא נעשה, כמובן, מתוך נאמנות לשריעה, אלא כאמצעי להבחנה בין נוצרים לבין כופרים, בנוסף לסימנים שניתנו בבגדים.

מהטקסטים שנכתבו בספרד במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, וגם מהאיוורים והפיסול שנעשו בחצי-האי האיברי, אפשר ללמוד, כי בשונה משאר ארצות המערב, גידול הזקן רווח מאוד בקרב האצולה הספרדית. היה זה תחום אחד, מני רבים, שבו ניכרה ההשפעה האסלאמית-הערבית על האופנות שרווחו באותה הארץ. השפעות אלו רבו במיוחד מאז סוף המאה האחת-עשרה, לאחר שטריטוריות רבות יותר ויותר שהיו תחת שליטה מוסלמית עברו לידיים נוצריות, ורוב תושביהן המוסלמים (שכוננו "מוֹדְחָאֲרִים", "הנשארים") היו לנתיניו של הכתר הספרדי. המחקר ההיסטורי הקדיש מקום נרחב לתיאור ההשפעות האינטלקטואליות של התרבות האסלאמית על חצי-האי האיברי. בייחוד עורר תשומת-לב מפעל התרגום האינטנסיבי מערבית ללטינית, שנעשה בתחום הפילוסופיה ובכל ענפי המדע. אולם ההשפעה האסלאמית-הערבית לא הצטמצמה רק לתחומי הרוח, התרבות החומרית הטביעה גם היא את חותמה על ספרד הנוצרית כך למשל, סגנון הבנייה שהיה מקובל באל-אנדלוס (ספרד המוסלמית) הועתק גם למלכויות הנוצריות של ספרד ונקרא שם אדריכלות "מוֹדְחָאֲרִית"; שיטות חקלאיות וגידולים מגוונים שטופחו בספרד המוסלמית הועתקו לטריטוריות הנוצריות כלי נגינה שונים, כמו העוד וסוגים של כלי הקשה שהיו מקובלים בקרב הערבים, אומצו על-ידי מוסיקאים נוצרים; רקדניות ערביות חוללו בחצרות האצולה והמלוכה של קסטיליה-לאון ואראגון נשות האצולה אימצו לעצמן את בגדי הנשים המוסלמיות יש בידינו אפילו עדויות על כך, שמלכים נוצרים נהגו לאכול קוסקוס, ועשו זאת "בדרך הערבים", דהיינו בישיבה על שטיח ברגליים מקופלות.

הזקן כגיבור מיתולוגי

העובדה שגידול זקן היה תופעה נפוצה בחצי-האי האיברי בין גברים ממעמד האצולה, הנמוכה והגבוהה, מסבירה באופן חלקי בלבד את המקום הנכבד שתפס הזקן בתיאור עלילותיו של אל-סייד. מעיון באפוס ובהיסטוריות שבאו בעקבותיו, עד לכרוניקה של אלפונסו החכם, עולה בבירור, כי הזקן נעשה פופולרי יותר ויותר. את ההסבר לכך יש לחפש, דומני, בכרוניקה הכללית הראשונה של ספרד, בפרק המסיים את תולדותיו של הקמפאדור. בפסקה קצרה מעניק המחבר לעלילה, שהייתה מבוססת ברובה על אירועים היסטוריים אמיתיים, מעמד של סיפור על-טבעי. לכך התכוון ההיסטוריון אמריקו קסטרו בדבריו על מעשי גבורה שהתרחשו במציאות, אך קיבלו משמעות מיתולוגית ואפילו נסית, לאחר שמשוררים והיסטוריונים עיצבו אותם על-פי דרכם ועושר דמיונם "המשורר הנודד מניח סולם, שרגליו נוגעות בקרקע האנושית וראשו מגיע לפסגות המיתיות".

אל-סיד הובל אל אותה פסגה מיתולוגית על-ידי כותבי ההיסטוריה בשתי פסיעות, ואת שתיהן הוא עשה לאחר מותו. האחת התרחשה בעת המערכה הגורלית להגנה על ולנסיה מפני המוסלמים. כחודש ימים לפני הקרב הופיע פטרוס הקדוש בארמונו של אל-סיד ואמר לו:

אני פטרוס הקדוש, נסיך השליחים, ובא אני אליך ובשורה בפי [...] אתה תעזוב את העולם הזה ותעבור אל חיי הנצח בתוך שלושים יום. אבל האל אוהבך כדי כך, שיעשה עמך חסד [...] גם במותך תנצח בקרב בזכות הכבוד של גופתך, ובכך יסייע השליח סנטיאגו, שאותו ישלח האל אל שדה המערכה.

ואכן האביר נפח את נשמתו ימים ספורים לפני שהתחילה המערכה. חימנה אשתו ואנשיו הלבישו את הגופה בבגדי מלחמה ובשריון, חגרו למותניה את שתי חרבותיו של אל-סיד, ולבסוף הושיבו אותה על גבי סוסו האמיץ וקשרוה היטב כדי שלא תיפול. גופתו של האביר עמדה בראש החיל הנוצרי עד לניצחון.

אך בזאת לא תמו עלילותיו של המת. לאחר שגופתו של אל-סיד הביאה את הניצחון המפואר, היא נמשחה בלבונה ובמור, הולבשה בבגדים מהודרים שנשלחו על-ידי "סולטן פרס", וכך הושבה על כיסא עץ מגולף במרכז הכנסייה של מנזר סן-פדרו שבקרדניה. ידה השמאלית של הגופה החנוטה החזיקה בניצב של החרב טיסון התקועה בנדנה; היד הימנית הונחה במצולב על החזה, כאילו החזיקה בדש המעיל.

הפסיעה השנייה, שהובילה את אל-סיד אל רום הפסגה המיתית, נעשתה שבע שנים לאחר שהשיב נפשו לבורא. ההיסטוריה מספרת, כי מדי שנה, ביום מותו של הקמפאדור, נערכה חגיגה גדולה לזכרו ובה השתתפו נוצרים, מוסלמים ויהודים. במהלך האירוע חילקו אוכל ובגדים לעניים, אך בעיקר בא ההמון כדי לחזות בנפלאות הגופה המשומרת של הגיבור. בשנה השביעית נאסף עם כה רב, עד כי הנזירים נאלצו לערוך את החגיגה בחצר הגדולה. בין הבאים לאירוע היה גם יהודי סקרן, שנכנס לכנסייה ואמר לעצמו: "הנה גופתו של רבי דיאס מביוואר אל-סיד, שהכול אומרים עליו, כי בכל ימי חייו לא תלש איש שערה מזקנו. אני רוצה לתלוש ולראות מה יעשה לי". הכרוניקה של המלך אלפונסו החכם מוסרת בדיוקנות את השתלשלות האירועים מאותו רגע:

ברגע שהושיט היהודי את ידו אל זקנו הארוך והיפה של הקמפאדור, הניע זה את ידו הימנית ושלף את החרב מנדנה. היהודי נבהל, התחיל לצעוק בקולי קולות ונפל ארצה מחוסר הכרה כמת. לשמע הזעקות הפסיק אב-המנזר את הדרשה ונכנס אל הכנסייה מלווה בקהל רב. משראו הכול את החרב השלופה בידו של אל-סיד המת הבינו, כי נס גדול נעשה להם באותו היום.

מעשי הנסים שביצעה גופתו של האביר הקסטיליאני מתחברים היטב למסורות קדומות יותר, שהזכרתי לעיל, לפיהן זכה עוד בחייו לביקורו של המלאך גבריאל, התרועע עם לזרוס הקדוש, ופטרוס הקדוש, ראש השליחים, ניבא לו על הניצחון של גופתו המתה על אויביו. כל הסיפורים הללו קירבו את הלוחם למעמד של קדושה. עתה, לאחר המוות, לא נותר לו אלא להשלים את המשימה: אלפונסו החכם מספר לקוראיו שהיהודי החצוף, שהעז להושיט ידו אל זקנו של אל-סיד כדי לתלוש ממנו שערה, "הבין", כי אלוהים הראה לו את הנס בזכות גופתו של אל-סיד, ולכן העמיד עצמו לרצון הבורא, המיר את דתו לנצרות, נטבל ונקרא מאז דייגו חיל

(Diego Gil). כך אותו אל-סיד, שזכה לניצחונות רבים לאינספור בשדות מערכה, נגד אויבים מוסלמים ונוצרים, הגיע אל שיא פועלו דווקא בניצורו של יהודי אחד. דבר זה עולה בביורר מהכרוניקה, שכן לגרסתה:

כעבור עשר שנים [מאז נחנטה הגופה] נפל קצה אפו של אל-סיד, וכשראו זאת אב־המנזר, דון גארסי טייס (Garçi Tellez), וחיל דיאס (Gil Diaz), הם הבינו כי מכאן ואילך לא יהיה הדבר יאה, שתוצג גופת אל-סיד באותו המקום, כי נראתה מכוערת; אזי נאספו שלושה בישופים מהפרובינציות באזור, קיימו מיסות ותפילות אשכבה רבות, וקברו את גופת אל-סיד נוכח המזבח, בקרבת [מקום קבורתה] של אשתו דוניה חימנה; ושם היא טמונה עתה.

גרסה זו של תולדות חייו ומותו של אל-סיד מעוררת את השאלה האם התנצרותו של יהודי אחד מצדיקה מניפולציה כה מורכבת של ההיסטוריה של הגיבור הנוצרי וגופתו? על מנת להשיב על הקושיה, יש לראות את שכתוב ההיסטוריה על-ידי המלך "החכם" במסגרת ההקשר הרחב יותר של תקופתו ופועלו. יש לזכור, כי ממש לפני עלייתו של אלפונסו אל כס המלכות של קסטיליה-לאון הסתיים המהלך העיקרי של הרקונקיסטה. שלב זה של הכיבוש-מחדש של הטריטוריות שנשלטו בידי המוסלמים החל בשנת 1212 בקרב לאס נאוואס דה טולוסה (Las Navas de Tolosa), והסתיים בשנת 1252 עם כיבושן של קורדובה (Córdoba), מורסיה (Murcia), חאן (Jaén) וסביליה (Sevilla). כתוצאה ממהלך זה נותרה בידי המוסלמים רק המובלעת של גרנדה (Granada), שהחזיקה מעמד כיישות פוליטית עצמאית עד תחילת ינואר 1492. דהיינו, כשהתיישב המלך החדש על כס המלכות מצא קהילות גדולות של מוסלמים ושל יהודים תחת שלטונם מאז תחילת הרקונקיסטה ערב השלטון הנוצרי לביטחונם של הלא-נוצרים ואפשר להם בדרך-כלל לקיים את מצוות דתם ואת מנהגיהם. במקרים לא מעטים השתלבו בני המיעוטים הדתיים במערכות השלטון ואף שירתו את המלך כאנשי חצר. למרות זאת, התשוקה לנצר את הכופרים עמדה במקום גבוה בסולם העדיפויות של בית המלוכה והכנסייה בספרד. פעולה נמרצת במיוחד בכיוון זה נעשתה לאחר הקמתם של מסדרי הפרנסיסקנים והדומיניקנים. בחצי-האי האיברי הוקמו בתי-ספר ללימוד ערבית ועברית. מטרתם של מוסדות אלה הייתה להכשיר נזירים, שיכירו בלשון המקור את כתבי הקודש של הכופרים ויכלו להתווכח אתם ולהטיף להם בשפתם את דבר "האמונה הנכונה".

מה הייתה המדיניות של המלך החכם כלפי המיעוטים הלא-נוצרים בארצו? פן אחד של מדיניות זו אפשר ללמוד מספר החוקים המקיף, **שבעת החלקים**. אלפונסו העשירי המשיך למעשה את מסורת התחיקה הנוצרית בכלל, והושפע במיוחד מזו של ועידת לטרן הרביעית בשנת 1215. עיקרו של דבר היה קביעת סימנים חיצוניים בולטים, שנועדו להבחין בין שלוש הקהילות הדתיות, בין שהיו אלה טלאים על גבי הבגד ובין שהיו כובעים בצורות שונות ליהודים ולמוסלמים. הוויכוח בין ההיסטוריונים נוגע לשאלה: באיזו מידה נאכפו החוקים? דומני שיש הסכמה נרחבת למדי, כי חוקים אלה ואחרים, שנועדו להפלות בין נוצרים לכופרים, כמעט שלא יושמו. יתרה מכך, יהודים שיתפו פעולה עם המלוכה, במסגרת החצר ומחוצה לה. משמעות היסטורית מיוחדת יש לייחס לקבוצה של מלומדים יהודים אשר תרגמה בשביל המלך החכם חיבורים מדעיים מהשפות הלטינית והערבית לשפה המדוברת בממלכתו ואף כתבה חיבורים מקוריים בשפה זו. משהו על יחסם של היהודים אל המלך אפשר ללמוד מספר **שבט יהודה**, שחובר זמן קצר לאחר הגירוש מספרד. רבים מזהים את המלך "החכם" עם המלך אלפונסו, הנזכר בספר, ומגלה מדיניות סובלנית ואף אוהדת כלפי הנתינים היהודים של ממלכתו.

למרות כל זאת, אין חולק על העובדה, כי אלפונסו היה גם השתקפות נאמנה של תקופתו ומונע על-ידי דחפים דתיים עמוקים וכנים. עמדות דתיות אלו באו לידי ביטוי מובהק בספר שירי התהילה שחיבר לכבודה של מריה הקדושה, שנכתב בשפה המדוברת של מחוז גליסיה הנמצא בצפון-מערב חצי-האי האיברי. שירי תהילה כאלה היו סוגה נפוצה למדי בזמנו והם סיפרו בעיקר על נסים שעשתה אמו של ישו. כיאות ליצירה שחוברה בספרד של המאה השלוש-עשרה, יוחד בה מקום משמעותי גם לבני שני המיעוטים הדתיים, המוסלמים והיהודים. מכלל 427 השירים שבטקסט, 30 דנים ביהודים, 35 דנים במוסלמים (ואלה נזכרים גם בשירים נוספים).

אלברט באגבי (Bagby), שחקר את השירים וניסה ללמוד מהם על יחסו של המלך-המחבר למיעוטים הדתיים, ביקש להראות, כי למרות הדעה הרווחת בין ההיסטוריונים על הסובלנות היחסית שאפיינה את שלטונו של אלפונסו העשירי, בשירי התהילה לבתולה הוא מתגלה כנגוע בדעות קדומות. דעות קדומות לא עמדו אמנם בהכרח בסתירה לניהול מדיניות סובלנית באופן יחסי, שכן המדיניות נבעה אף מאינטרסים ברורים; אולם, לדעתי, הדימוי השלילי של היהודי ושל המוסלמי בשירים נועד לשרת בעיקר את האידאל שעמד לגד עיני המלך: להביא את המוסלמים ואת היהודים אל אגן הטבילה לאחר שיחזו בנסים וייווכחו באמתות הנצרות כך למשל, הכרוניקה מקדישה מקום נרחב להמרת הדת של המוסלמי אל-ווקשי, שמופיע בה כחכם-דת של ולנסיה וידידו של אל-סיד, אותו האיש שההיסטוריונית אוליבר פרס מייחסת לו את כתיבת האפוס **מיו סיד**. לטענתה, סיפור ההמרה הוא בדיה מוחלטת, אך דווקא בשל כך הוא כה חשוב לענייננו. ואלה הדברים ששם מחבר הכרוניקה בפיו של המוסלמי:

סניור סיד רוי דיאס, מהולל יהיה שמו של ישו, שהביא אותך למעמד זה של שליט ולנסיה, אחת הערים האצילות של ספרד! הנה בקשתי אליך, אדון: אני יליד העיר הזו וגם אבותי נולדו בה, וכנער צעיר נלקחתי בשבי בידי נוצרים ושם למדתי לדבר היטב ספרדית (Ladino); ומשתוקק אני להישאר בארץ הנוצרים ולהיעשות נוצרי.

עוד מוסרת הכרוניקה של המלך החכם כי אותו אל-ווקשי התנצר, קיבל את השם חיל דיאס והוא שטיפל בנאמנות בגופתו של אל-סיד, שנשמרה במשך עשר שנים במנזר סן-פרדו.

על-פי באגבי נחלקים השירים הדנים ביהודים לחמש קטגוריות היהודי כאויב ראשי לנצרות; היהודי כתלמידו של השטן; היהודי כסמל לקמצנות; היהודי כבוגד; ולבסוף היהודי שממיר את דתו לנצרות. בארבע הקטגוריות הראשונות, בהן מופיע היהודי "הרע", נוצר דימויו השלילי, הן על-ידי הטקסט הכתוב והן על-ידי האיורים המצורפים לו באיורים מופיעה דמות היהודי המכוער. כמעט בכל הציורים שבצד השירים נראה היהודי כבעל אף מעוקל וזקן פרא שחור שצורתו מעוותת (בניגוד לזקנו המפואר של אל-סיד). בשירים מהקטגוריה החמישית, הדנים ביהודי המומר, הדמויות הן אחרות כמובן: שלושה שירים מספרים על התנצרות יהודים בעקבות נס שעשתה מריה הקדושה; בשניים מהם היהודי משנה לא רק את אמונתו אלא גם את אישיותו, וחזותו החיצונית עוברת שיפור ניכר.

עניין מיוחד לנו בשיר מספר 25, וכנראה שגם אלפונסו ייחס לו חשיבות רבה. שלא כמו בשירים האחרים, שבהן לוח האיורים בצדי השיר בנוי משישה ציורים, במקרה זה ישנם שנים-עשר. השיר מספר על נוצרי, שפנה אל מלווה בריבית יהודי וביקש ממנו הלוואה. היהודי

דרש ערבות להחזרת ההלוואה, ומשלא הסתפק בשבועת הנוצרי, סוכם ביניהם להוסיף את שמותיהם של ישו ומריה אמו כעֶרְבִים. היהודי הודה, כי הוא אמנם איננו מאמין בהם, אך הוא מכיר בערכם לצרכים העסקיים. הנוצרי מצדו ביקש מישו שישלם במקומו את החוב אם הוא לא יוכל לעמוד בהתחייבותו. בהתקרב המועד של החזר החוב נוכח הנוצרי לדעת, כי אין בידו הסכום הדרוש. הוא שם את כסף ההלוואה בתיבה, זרק אותה לים וביקש מאלוהים שיוליכה אל היעד הנכון. המלווה בריבית שעבר במקום ראה את התיבה צפה בים, אך לא ידע מה היא מכילה. תחילה שלח את משרתו, גם הוא יהודי מכוער מאוד, אך הלה לא הצליח לשלוח את התיבה. אזי קפץ לים המלווה בריבית עצמו ולאחר מאמץ רב הצליח לחלצה. הוא מצא בתוכה את כספו, ונוכח לדעת שלא חסר כלום מהסכום המקורי. אך כשהגיע הנוצרי לעיר, דרש ממנו המלווה בריבית היהודי את כספו ואילו זה התחנן בפניו שיחדל לעשוק אותו בסופו של דבר הסכימו השניים לפנות למריה הקדושה כדי שתשפוט ביניהם. בשעה שעמדו בכנסייה, הוכיחה מריה את היהודי על רמאותו. האישה ההמום השליך עצמו על רצפת הכנסייה בהכנעה מוחלטת, הכיר בכוחם של מריה ושל ישו בנה ונטבל לנצרות.

השירים שבהם מסופר על פרשה של המרת דת שופכים אור מיוחד על עלילות זקנו של אל-סיד ועל כוונותיו של אלפונסו החכם במניפולציה ההיסטורית הנס שעשה הזקן בכנסייה של מנזר סן-פדרו ליהודי שביקש לתלוש ממנו שעה, מתעלה לדרגת הנסים שחוללה מריה הקדושה. סיפור הזקן, כפי שפותח באפוס העלילה **מיו סיד** ובמקורות ההיסטוריים שבאו בעקבותיו, אכן שימש ציון דרך חשוב בתהליך הפיכתו של הקמפאדור לדמות מיתולוגית; סיפורי הנסים שנעשו בזכותו, כפי שהם מופיעים בכרוניקה שכתב המלך אלפונסו היו לאמצעי תעמולה במאבק לשכנוע היהודים להמיר את דתם.

פרופסור רון ברקאי מלמד היסטוריה של ימי-הביניים בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב וחוקר את שלוש התרבויות בחצי-האי האיברי ואת תולדות הרפואה.

דוא"ל: rbarkai@post.tau.ac.il

לקריאה נוספת:

רון ברקאי, **המיתולוגיה הספרדית**, תל-אביב 2003.

Albert Bagby Jr., "The Jews in the Cantigas of Alfonso X, el Sabio", **Speculum** 46 (1971), 670-688.

Robert I. Burns, **Emperor of Culture: Alfonso X the Learned of Castile and his Thirteenth-Century Renaissance**, Philadelphia 1990.

Dwayne E. Carpenter, "The Portrayal of the Jews in Alfonso the Learned's **Cantigas de Santa Maria**", in: Bernard Dov Cooperman (ed.), **In Iberia and Beyond: Hispanic Jews Between Cultures**, Newark 1998, 15-42.

Ramón Menéndez Pidal, **The Cid and his Spain**, London 1934.

Salustiano Moreta Velayos, **Mío Cid el Campeador**, Zamora 2000.

Dolores Oliver Pérez, **El Cantar de Mío Cid**, Almería 2008.